

др Драгомир Бонцић, научни-сарадник
Институт за савремену историју
Београд

Пут у Палестину и палестински дневник професора Милоша Ердeљана 1956/57

Сажетак: У раду се прати студијски боравак професора Богословског факултета Милоша Ердeљана у Палестини од септембра 1956. до јуна 1957. године. Поред добијања стипендије и припреме путовања посебна пажња је посвећена самом току боравка, захваљујући дневнику који је професор брижљиво и свакодневно водио. Дневник се користи за праћење живота и рада професора Ердeљана у Палестини и представљање места која је посетио, указује се на његов стручни значај за више научних дисциплина, али посматра се и као сведочанство о времену у којем је настао, историјском контексту и међународној научној сарадњи у време хладног рата.*

Кључне речи: професор Милош Ердeљан, дневник, Палестина, Јерусалим, међународна сарадња, Богословски факултет, Светски савет цркава, The American School of Oriental Research

Међународна научна, просветна и културна сарадња југословенске и српске интелектуалне елите после Другог светског рата развијала се не само у складу са научним и културним потребама и могућностима, већ и у зависности од општих историјских, спољно-политичких, унутрашњополитичких и друштвених услова у земљи и свету. У посебном положају и суочена са посебним тешкоћама нашла се међународна сарадња професора Православног богословског факултета у Београду. Наиме, у времену опште оскудице, сукоба и неповерења са Партијом и државним просветним органима, а потом и неразумевања са Српском православном црквом у чију надлежност је прешао после 1952, Православни богословски факултет је имао врло скромне и сужене могућности за одвијање међународне научне сарадње и слање професора и асистената на међународне конгресе, конференције и стручно усавршавање у иностранству. То је важило како за прве послератне године када је слична ситуација била на целом Универзитету, тако и за 50-е године када је у складу са општим политичким и међународним околностима дошло до значајног отварања Југославије и интензивирања међународне научне сарадње југословенских универзитета. У складу са својим положајем Богословски факултет је био лишен материјалних, институционалних и организационих могућности за међународну сарадњу које су другим факултетима и научним установама нудили државни органи и тела и разне друштвене, просветне, стручне, научне и омладинске

* Рад је део пројекта *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку – између демократије и диктатуре* (бр. 177016) који финансира Министарство науке Републике Србије.

организације током 50-их година. Поред страних цркава и међународних црквених организација, кључну помоћ и подршку у тим тешким временима дао је Богословском факултету Светски савет цркава из Женеве,¹ како обезбеђивањем материјалне помоћи у храни, одећи, новцу, хартији, стручној литератури, тако и давањем неколико годишњих стипендија за усавршавање и боравак у иностранству наставном и помоћном наставном особљу, а потом и студентима.²

Помоћ Богословском факултету и Српској православној цркви, коју је почео да даје крајем 40-их, Светски савет цркава је наставио да пружа и током 50-их година. Званичници одељења за међународну црквену помоћ Светског савета цркава (секретари Роберт Тобијас [Robert Tobias] и Рајмонд Максвел [Raymond Maxwell]) су у више наврата посећивали Југославију и сусретали се са представницима Српске православне цркве и Богословског факултета и у тим приликама договарали форме и обим давања материјалне помоћи и претстављали могућности стипендирања наставника и студената.³ Током боравка у Југославији априла-маја 1954. Р. Максвел је разговарао и са деканом Богословског факултета Димитријем Димитријевићем и притом понудио факултету две стипендије од три месеца за научно усавршавање наставника у иностранству и наговестио у перспективи већи број стипендија за дуже боравке наставника, као и стипендије за одлазак студената у иностранство. Декан је о томе обавестио Савет факултета на седници 5. маја 1954. када су предложени наставници Димитрије Димитријевић и Чедомир Драшковић и одлучено да се распише конкурс за студенте.⁴ Услов Светског савета цркава за добијање стипендије био је познавање језика и сагласност Светог Архијерејског Синода СПЦ, али сам Синод је ускоро одлучио да се у иностранство шаљу само лица, наставници и студенти, који су у свештеничком или свештеномонашком чину. Савет факултета је примајући ову одлуку на знање септембра 1954. протестовао сматрајући да је неправична и да се тако ускраћује научно усавршавање професорима који нису у чину, као и доцентима и скоро свим студентима, али Синод је своју одлуку потврдио фебруара 1956. године.⁵

Давање стипендија за научно усавршавање наставника и студената било је драгоценост за Богословски факултет у Београду. Поред понуђене две стипендије

¹ Светски савет цркава или Екуменски савет цркава (The World Council of Churches) са седиштем у Женеви је међународна екуменска организација чије оснивање је започето уочи Другог светског рата, а прва конференција је званично одржана августа 1948. у Амстердаму. Савет данас окупља 349 хришћанских цркава и око 590 милиона хришћана у 120 земаља света. <http://www.oikoumene.org/en/whoarewe.html>, интернет адреса посећена 20. децембра 2010.

² Види више у: Драгомир Бонцић, *Међународна сарадња Богословског факултета у Београду 1945–1965*, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књ. 8, Београд 2010, 75–82.

³ Архив Југославије (АЈ), фонд Савезна комисија за верска питања, 144–6–126, Помоћ из иностранства 1952; Исто, 144–8–161, Помоћ из иностранства 1953.

⁴ Архив Православног Богословског факултета у Београду (АПБФ), Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 5. мај 1954; АЈ, 144–10–163, Забелешка о посети Рејмонда Максвела и Роберта Тобијаса Савезној комисији за верске послове, 21. април 1954. и превод чланка о њиховом боравку у Југославији 21. мај 1954. Максвел је посетио Југославију и јуна 1955. и са професором Душаном Глумцем разговарао о стању на Богословском факултету у Београду (АЈ, 144–15–229, Извештај Душана Глумца о посети Рајмонда Максвела, 17. јун 1955).

⁵ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 3. септембар 1954; Записник седнице Савета 25. фебруара 1956.

годишње често су налажена и средства за краћа путовања још једног или двојице наставника у иностранство. Поред тога, Савет факултета је средином 50-их година молио Светски савет цркава да убудуће даје једнократну помоћ наставницима Богословског факултета за краће боравке у иностранству који би се користили чешће, како би више наставника одлазило на усавршавање, а последице за одржавање наставе биле мање.⁶ У почетку су и црквени и државни органи били задовољни овим видом међународне сарадње и примањем помоћи од Светског савета цркава, како материјалне и финансијске тако и стипендирањем кадрова. СПЦ није била члан ове организације, али је сарадња са њом била интензивна. Међутим, временом је расло неповерење у врху СПЦ, у Синоду, код патријарха Викентија, као и у Комисији за верске послове СИВ-а, према намерама Светског савета цркава и понашању Рајмонда Максвела. У више наврата у разговорима представника Комисије са патријархом Викентијем изношено је мишљење да Светски савет цркава злоупотребљава чињеницу да даје материјалну помоћ и покушава да политички делује и да се меша у унутрашња питања верских заједница и саме државе. Примећено је да представници Савета долазе у земљу кад год се решава неко важно црквено питање и да имају везе са „реакционарним делом СПЦ“. Патријарх Викентије је крајем 1957. и почетком 1958. истицао да му се „не свиђа“ примање помоћи од Светског савета цркава, да је она „тенденциозна“ и да постоји „циљ да се диригује“ са СПЦ због годишње помоћи од 15.000 долара. По патријарху, Р. Максвел се на рачун те помоћи „дрско понашао“, „прсио, тражио и вршљао“ по земљи, а нарочито је „јуришао“ на Богословски факултет, што је стварало нерасположење код епископа и у Патријаршији. Патријарх је сматрао да се нарочито „рђаво одражавао“ одлазак професора на Запад где се они „препарирају и понекад несвесно примају задатке“. Предлагао је да се подвргну ревизији односи са Светским саветом цркава, да се прекине слање наставника на усавршавање на Запад (требало их је слати у Грчку, Русију, Румунију) и заложити се за укидање дозвола за улазак у земљу представницима Светског савета цркава. Сматрао је да је боље да Црква прима помоћ од државе него из иностранства. И представници Комисије за верске послове СИВ-а су сматрали да СПЦ треба да има самосталнији став према Светском савету цркава, да прихвати само помоћ у намирницама, а да одбије новац, пошто је СИВ већ давао дотације. Предлагано је да се прекине стипендирање наставника и студената на Западу, јер „тако остају трагови тих веза и задобијају се људи“ и наговештено ускраћивање визе Максвелу који је прелазити границе „нормалног понашања“ у земљи која му је дала гостопримство.⁷ Међутим, и поред тога, сарадња са Светским саветом цркава, примање помоћи и слање наставника Богословског факултета у Београду на усавршавање у иностранство, настављено је и крајем 50-их година.⁸

⁶ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 30. септембра 1955.

⁷ АЈ, 144–23–259, Извештај Комисије за верске послове СИВ-а за 1957. годину; АЈ, 144–23–261, Забелешка о разговору Милоја Дилпарића са патријархом Викентијем 3. децембра 1957; Исто, Забелешка о разговору Милоја Дилпарића са патријархом Викентијем 30. децембра 1957; АЈ, 144–23–277, Забелешка о разговору Добривоја Радосављевића председника Комисије, са патријархом Викентијем 17. фебруара 1958.

⁸ Види. Д. Бонцић, *н. г.*, 80–81.

*

Управо захваљујући стипендији Светског савета цркава, као и читав низ професора и асистената Богословског факултета у Београду после Другог светског рата, на студијски боравак у Палестини 1956/57. године ишао је и професор Милош Ердeљан, тада ванредни професор Светог писма Старога завета, Библијске историје и библијске археологије и Старојеврејског језика.⁹ Професор Ердeљан је као продекан још на седници Савета Богословског факултета 26. новембра 1954. саопштио да је Р. Максвел посетио факултет и изјавио да ће Светски савет цркава за следећу годину издвојити потребна средстава за шестомесечно усавршавање два наставника које Савет изабере. Савет је предложио М. Ердeљана и Благоту Гардашевића.¹⁰ Међутим, било је потребно и одобрење Светог архијерејског синода са којим у овом случају није ишло лако. На седници Савета факултета 24. јануара 1955. саопштено је да Синод не даје сагласност за шестомесечно одсуство др Милошу Ердeљану (као ни др Благи Гардашевићу) ради одласка у иностранство ради усавршавања у науци, пошто на факултету још није било решено питање попуњавања упражњених наставничких места.¹¹

Радило се о томе да су Ердeљан и Гардашевић припадали групи професора Богословског факултета који су као предавачи стручних предмета новом факултетском уредбом приморавани да приме свештенички чин да би остали на факултету (поред њих отказ је претио и Викентију Фрадинском, који је пензионисан,

⁹ Милош Ердeљан је рођен 12. децембра 1907. у Деви у Румунији у старој српској угледној и побожној породици која је дала више свештеника. Основну и средњу школу је завршио у Сент Андреји, Богословију у Сремским Карловцима 1927. и Православни богословски факултет у Београду 1931. У почетку је радио као службеник управне канцеларије епархије будимске у Сент Андреји, потом као суплент гимназије у Бихаћу. Крајем 1935. је изабран за асистента на катедри за Свето писмо Старог завета, а новембра 1936. је започео универзитетску каријеру. Јануара 1941. је одбранио докторску дисертацију под насловом „Одељци о Сузи Господњем у Ис 40–55“. За доцента је изабран 1943, али избор је поновљен после рата 1947, а за ванредног професора је изабран 1952. Ердeљан је предавао Свето писмо Старога завета са библијском историјом и библијском археологијом, затим Старојеврејски језик и Црквено појање са Правилном. После одвајања Богословског факултета од Универзитета 1952. године Ердeљан је остао као професор на факултету и у тешким условима предавао дуги низ година. Да би остао на факултету био је приморан да сходно одредбама нове уредбе марта 1955. прими чин ђакона, а 1956. и звање протођакона. На факултету је обављао дужност продекана 1954/55. и декана 1955/56, 1963/64. и 1969/70. На личну молбу је пензионисан 1973, али са одлуком да и даље хонорарно предаје своје предмете. Професор Ердeљан је током каријере био члан бројних комисија и више пута је боравио у иностранству као представник факултета и Цркве на конференцијама и симпозијумима: 1938. у Софији на Свеправославној конференцији, 1939. у Амстердаму на Хришћанском оmlадинском конгресу, 1940. је водио хор студената Богословског факултета у Бугарску, итд. После рата је био на конгресу стручњака за Стари завет у Копенхагену 1953, на студијском боравку у Палестини 1956/57, затим у Бону 1961, итд. Како закључује професор Илија Томић, Ердeљанова стручност и углед су превазилазили границе тадашње Југославије и био је познат и цењен у стручним круговима широм света. Био је широко образован, минуциозан истраживач, добар предавач, комуникативан, итд. Знао је неколико језика: јеврејски, старојеврејски, арамејски, грчки, латински, старословенски, црквенословенски, руски, енглески, немачки, мађарски, бугарски, италијански и румунски, а током боравка у Палестини о којем је реч учио је и арапски. Умро је 16. јула 1976. у Београду и сахрањен је у Сремским Карловцима. Поред низа радова објављених током живота оставио је и низ рукописа који су објављени посмртно. Милош Ердeљан је са супругом Ангелином имао сина Боривоја и ћерку Браниславу која је као дете преминула. АПБФ, Досије Милоша Ердeљана; Илија Томић, *Др Милош Ердeљан – рад и дело*, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати, књига 7, Београд 2010, 45–52.

¹⁰ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 26. новембар 1954.

¹¹ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 24. јануара 1955.

Љубомиру Дурковићу, који је прешао у Универзитетску библиотеку и Чедомиру Драшковићу, који је примио чин). По уредби је још 30. јуна 1954. истицао рок да професори приме чин, али Савет је средином априла упутио Синоду делегацију у којој је био и Ердџан да се спорна одредба поништи.¹² Ердџан је јуна 1954. изабран за продекана, и Синод је потврдио избор, али му је ипак 29. јуна отказао службу зато што није прихватио свештенички чин. Он је у међувремену дао изјаву да ће примити чин тако да се Синод уздржао од отказивања службе, а Савет је и даље протествовао против спорне одредбе уредбе.¹³ Одбијање Синода да одобри одлазак у иностранство Ердџану и Гардашевићу вероватно је претстављао својеврсни притисак да ови наставници ипак ступе у свештенички чин како би остали на факултету. Гардашевић је врло брзо прихватио свештенички чин, а фебруара 1955. му је одобрен пут у иностранство. Професор Ердџан је покушавао да због канонских сметњи избегне испуњавање ове обавезе, али убрзо је ипак морао да попусти. Декан га је по одлуци Синода разрешио дужности 1. марта 1955, али пошто је већ поднео захтев за рукоположење, које је 20. марта и извршено, Ердџан је на седници факултетског Савета 21. марта тражио повлачење одлуке о разрешавању.¹⁴ На молбу Савета, Синод је без формалне процедуре 5. априла 1955. вратио на дужност ванредног професора Милоша Ердџана пошто је испунио услове из уредбе факултета и примио свештенички чин, што је Савет примио к знању на седници 25. априла 1955. На истој седници одлучено је да Ердџан преузме предмете, предавања и испите отпуштеног професора Душана Глумца, Старозаветну историју са археологијом и Старојеврејски језик, а јуна 1955. Савет га је изабрао, а Синод потврдио за декана Богословског факултета.¹⁵

Пошто је проблем примања свештеничког чина и останка на факултету био решен настављена је процедура за одобрење Ердџановог одласка у Палестину. На седници 30. септембра 1955. Савет је расправљао о писму Светског савета цркава из Женева од 21. јуна 1955. којим се даје објашњење за раније планиран одлазак професора Ердџана у Палестину на шестомесечну специјализацију. Савет је решио да се предузму потребни кораци како би проф Ердџан могао идуће 1956. године провести одређено време на специјализацији.¹⁶ Јуна 1956. Ердџану је истекао мандат декана, тако да је могла да се реализује његова стипендија. Професор Ердџан је био одсутан већ на седници Савета факултета 13. октобра 1956. на којој је саопштен акт Светог архијерејског Синода од 22. септембра 1956. којим му је одобрено шестомесечно одсуство са платом, и то од 1. октобра 1956. до 31. марта 1957. Савет је одлучио да Ердџанове часове Светог писма Старог завета са Старозавет-

¹² АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 14. април 1954. Види и: АПБФ, Годишњи извештај декана Богословског факултета СПЦ за школску 1953/54. и 1954/55. годину; АЈ, 144–10–180.

¹³ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 3. септембар 1954.

¹⁴ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 21. марта 1955.

¹⁵ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 25. април 1955; Исто, Записник седнице Савета 1. јуна 1955. На седници 9. маја Ердџан се побунио пошто није био присутан на седници на којој су му дати поменути предмети, али Савет је остао при ранијој одлуци, и касније потврдио да Ердџан предаје предмете суспендованог професора Глумца (Исто, Записник седнице Савета 9. маја 1955).

¹⁶ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 30. септембра 1955.

ном библијском историјом и археологијом за то време преузме др Лазар Милин, а да се Старојеврејски језик не предаје до његовог повратка. На захтев декана Димитрија Димитријевића Савет је овластио редовног професора Драгослава Страњаковића, да уместо одсутног продекана М. Ердељана потписује дипломе које се издају свршеним студентима.¹⁷ На седници 9. марта 1957. декан је обавестио Савет да се професор Ердељан обратио Синоду да му се одобри одсуство до 20. јуна 1957. и да је Синод затражио мишљење од деканата. Деканат је имајући у виду одлуку Савета од 13. октобра 1956. да се наставницима одбрана само шест месеци, дао мишљење да не треба одобрити продужење Ердељану, али је Свети Синод ипак дао одобрење за тражено продужење одсуства до 20. јуна. Професор Д. Страњаковић је протествовао што се Ердељан директно обратио Синоду а не преко Факултета, што је био дужан да учини. Савет је то примио к знању и одлучио да се испити из Старојеврејског језика полагају пошто се др Ердељан врати са одсуства.¹⁸ На седници Савета 22. јуна 1957. професор Милош Ердељан је био присутан и том приликом поново изабран за продекана Богословског факултета.¹⁹

*

Дакле, професор Милош Ердељан је био на одсуству у периоду од краја септембра 1956. до јуна 1957. и то време је провео на стручном усавршавању у Палестини преко стипендије Светског савета цркава. Током овог боравка Ердељан је водио детаљне дневничке белешке, тако да је осим наведених формалних података из записника Савета и извештаја Деканата Богословског факултета, као значајан извор за његов студијски боравак доступан и „Палестински дневник“, како га је назвао сам аутор.²⁰ Овај дневник као историјски извор нуди податке који се не могу сазнати из званичне документације: даје информације о професоровом животу и раду из дана у дан, о местима које је посетио, људима које је срео, стручним и другим активностима којима се бавио, проблемима које је имао, личном доживљају и перцепцији самог путовања, околине и историјског тренутка у којем се налазио. Таква врста извора је специфична и поприлично ретка када је у питању југословенска и српска интелектуална елита, која је од 50-их година све чешће одлазила у иностранство, и то захваљујући међународном положају Југославије, на обе стране „гвоздене завесе“ и хладним ратом подељеног света. У доступној грађи државних, партијских,

¹⁷ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 13. октобар 1956. На овој седници је саопштено и да је Р. Максвел обећао да ће и даље давати подршку за одлазак у иностранство, за следеће семестре су предложени наставници Р. Вучић и Д. Страњаковић, тражено је да се убудуће на усавршавање одлази само на један семестар, а поново је помињано и питање стипендирања свршених студената.

¹⁸ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 9. март 1957; АПБФ, Извештај Деканата Богословског факултета СПЦ за период од 1. маја 1956. до 1. маја 1957.

¹⁹ АПБФ, Записници Савета АПБФ, Записник седнице Савета 22. јун 1957.

²⁰ Палестински дневник професора Милоша Ердељана се налази у власништву његове унучке др Јелене Ердељан доцента на Одељењу за историју уметности Филозофског факултета у Београду. Коментари, анализе и цитати из дневника који следе заснивају се на тексту који ће ускоро бити публикован. Изражавам захвалност др Јелени Ердељан што ми је љубазно омогућила коришћење дневника. Захваљујем се и професору И. Томићу који ме је у трагању за дневником упутио на унуку професора Ердељана. Иначе, професор Томић у цитираном раду помиње да је Ердељан о боравку у Палестини „брижно водио дневник, бележећи и своја запажања“. Види: И. Томић, *н. г.*, 46.

универзитетских и факултетских органа и тела, као и у штампи и стручној периодици, постоје само штуре формалне информације, извештаји, спискови и табеларни и статистички прегледи о броју, именима, научним дисциплинама и специјалностима, научним центрима, циљу путовања, даваоцима стипендија, итд. Дневнички записи професора универзитета, и других интелектуалаца и културних радника, уколико и постоје углавном нису објављени, и налазе се као и овај у приватним и породичним заоставштинама, чекајући да буду изнете на светло дана, да дају детаљне податке о научном усавршавању и да сведоче о личној, свакодневној димензији једног историјског феномена, какав је био међународна научна сарадња социјалистичке Југославије у времену хладног рата. Палестински дневник Милоша Ердџана представља извор података о свакодневном кретању, животу и раду његовог аутора, стручном садржају, значају и ефектима студијског боравка, али и о историјским, међународним, друштвено-политичким околностима у којима је боравак реализован и записи настали, као и о личном доживљају студијског боравка и околности које су га пратиле.

Професор Ердџан је дневничке белешке водио свакодневно, од поласка на пут 22. септембра 1956. до 30. маја 1957. када је датиран последњи запис. Дневник је писан ћирилицом, у пет нотеса малог формата, при чему је само први потпуно попуњен, а у осталима има прекида, празних страна, разних цртежа, прорачуна и примедби које нису хронолошке и не прате текст. Професор је насумично вођене белешке накнадно сређивао и уносио у дневник, о чему и сам сведочи, као и о сврси самог дневника, у белешци од 16. октобра 1956. у Палмири у којој говори о власницима хотела у којем је одсео: „Имао бих ваздан оваквих и сличних рефлексива да унесем у дневник, али то је немогуће. Дневник пишем више због тога да опишем оно што је вредно видети. На муци сам. Од неких места имам описе у засебној брошури или књизи. Но, ако и овде не кажем оно што је најважније о дотичном месту или предмету, онда бих у дневник уносио само: видео сам то и то. Испало би, онда, да, у ствари, ништа и нисам забележио. Овако, биће оно најважније сконцентрисано на једном месту, па може и мени и другима да послужи. Додуше, то ми одузима доста времена. Понеки пут не стигнем да дневне забелешке разрадим увече у сам дневник. Продужићу овако докле могу.“ Вероватно су зато белешке, које су у почетку биле детаљне и садржајне, временом постајале све краће, пуне неповезаних речи, скраћеница, празнина, итд. Сваки запис је почињао кратком примедбом о времену, настављао се описом дневних стручних активности, навођењем консултоване литературе, приказом предела и градова кроз које је професор пролазио и људи са којима се упознавао или сарађивао. Посете културно историјским споменицима, археолошким налазиштима, музејима, библиотекама, рушевинама, црквама и манастирима праћене су детаљним освртом на њихову историју, приказом изгледа, често и цртежима, коментарима, итд. Овакви стручни садржаји прожети су личним запажањима, освртима, опаскама, описима обеда и хране, личног здравственог стања и расположења. Навођене су купљене ствари и евидентиран потрошени новац, и брижљиво забележено свако добијено писмо и јављање писмом или дописницом сину Боривоју, Рајмонду Максвелу из Светског савета цркава, патријарху Викентију, другим црквеним личностима, пријатељима и колегама у земљи.

Ердељан је на пут кренуо 22. септембра возом из Београда до Солуна, где је 22. и 23. разгледао град, посетио сајам и обишао цркве, а потом до Атине, где се задржао од 24. до 26. септембра. Професор је од почетка брижљиво бележио податке о пределима, сапутницима и људима које је срео и упознао. Тако је возом путовао са неколико пословних људи (директор Србокоп-а, представник „Севера“ из Суботице, и др.) који су путовали на Исток ради склапања послова, а у Солуну је проводио време углавном са црквеним великодостојницима и теолозима (Трајан Костић,²¹ митрополити Пантелејмон и Дамаскин, архиепископ Доротеј, професор црквене историје на Богословском факултету у Атини Ставрос Николаидис, и др.). Већ из белешки у Грчкој се могао запазити сусрет професора из социјалистичке Југославије са капиталистичким светом са друге стране „гвоздене завесе“. Тако је Ердељан 24. септембра, када је ишао на концерт чланова Миланске Скале, дао опис Атине ноћу: „После 21 сат пођемо назад у Атину. Са светлости се ту не штеди – ‘светлости’, заиста, ‘велеграда’. А већ саобраћај: кола за колима“. Са задовољством је бележио и утиске о хотелима у којима је био смештен: тако је за хотел King George у Атини записао „Хотел прворазредан, соба комфорна са купатилом“, „ручак сервиран у соби“. Посебно интересантно сведочанство о изласку иза „гвоздене завесе“, иза које је Југославија средином 50-их упркос отварању, ипак била, јесте запис о куповини у Атини: „Купио сам неке стварчице за пут. Од чисте жеље купио сам колинос пасту за зубе и за бријање. Купио чутуру за воду. Купио лепе црне наочари баш по моме укусу (90 драхми). Перорез, по моме укусу.“ Иначе, убрзо је поменути наочаре за сунце изгубио, а како је то на њега утицало бележи 30. септембра: „Него, од наочара ништа. Не могу да их прежалим никако. Баш су биле по моме укусу и сада немам толико новаца да бих могао купити исте“. Већ 1. октобра у Бејруту записује „Није ми било куд већ сам морао купити опет црне наочаре (12 либанских лира); нису као оне пређашње“.

Професор је у Атини посетио југословенско посланство, канцеларију Светског савета цркава, где је добио 50 \$ за пут, у либанском конзулату је добио пасош и 26. септембра се укрцао на брод „Агамемнон“. После четвородневне пловидбе, са које је оставио записе о броду (тушеви са хладном и топлом водом, кабина, базен, итд.), сапутницима (Патрик ван дер Алст, професор догматике, ван дер Брандон, стручњак за арапски језик, Хенри Андерсон, наставник енглеског језика, сви из Либана; отац Вартоломеј са Свете Горе, и др.), Фаросу, александријској луци, Кипру, стигао је 29. септембра у Бејрут.

У Бејруту је отишао до југословенског посланства и затражио помоћ у смештају и намери да обиђе Библос, Тир, Сидон, Баалбек, пошто није био сигуран да ли ће то моћи касније током боравка. Обилазећи Бејрут нашао је православну цр-

²¹ Трајан Костић је био бивши службеник Патријаршије, који је добио годишњи одмор да докторира у Атини, али кад му истекао рок није дошао нити је тражио одобрење за продужење, те је остао без службе и боравио у Грчкој. Патријарх Викентије је у разговору са секретаром Комисије за верска питања сматрао да треба видети каква је његова ситуација, његове везе и рад, „јер није искључено да је у нечијој служби“, а било је познато да има везе и са нашом амбасадом. Истом приликом патријарх је изразио исто неповерење и према Стојану Гошевићу, каснијем професору Богословског факултета, који се тада без одобрења Синода налазио у Атини и којег Ердељан такође помиње у дневнику. АЈ, 144–10–174, Посета Милоја Дилпарића, секретара Комисије за верска питања СИВ-а Патријарху Викентију, 22. децембар 1954.

кву и учествовао у вечерњој служби на грчком и словенском, упознао свештенике Јоану Насарија, који је завршио руски семинариј у Назарету, и Јоану Сакаба из Јерусалема; посетио митрополита бејрутског Елијас Салибу; у руској Успенској цркви срео свештеника Никодима Спиридона Ефимова и руске монахе који су га саветовали са „политичким питањима која су ми досадна“; наиме, питали су га да ли ће се вратити у Југославију, на шта је он одговорио да хоће, остављајући тако у овој у краткој епизоди и једно подсећање и алузију на актуелни политички хладноратовски тренутак и дилеме. Забележио је и кратку историју и изглед Бејрута и нагласио да је „саобраћај веома жив“, да иде „аутомобил за аутомобилом, тако, да се саобраћај тешко регулише“. Пошто није имао довољно новца да обиђе жељена места, покушао је да потражи средства у испостави Светског савета цркава, у којој није нашао службенике. Ипак је успео да се снађе и 2. октобра обишао Библос, 3. Бејрутски музеј, а 4. Баалбек и Дамаск (захваљујући контакту са госпођом из Бејрута која је летовала на јадранском приморју). У Дамаску се задржао од 4. до 6. октобра, јавио се југословенском посланству, посетио национални музеј Сирије, и обишао град, посебно „сукове“ – специјализоване занатско-трговачке радње у уским наткривеним улицицама у којима су за тезгама власници израђивали и продавали робу (злато, обућу, текстил, итд.).

После шесточасовне вожње аутомобилом из Дамаска кроз пустињу професор Ердeљан је 6. октобра 1956. стигао на своје крајње одредиште – Јерусалим, где је требало да борави на стручном усавршавању у The American Schools of Oriental Research (ASOR) – еминентној научној организацији основаној 1900. посвећеној теолошким и археолошким истраживањима, библијским и јудејским студијама на Блиском Истоку.²² Одмах по доласку у ASOR упознао се са директором Робертом Дентаном (Robert C. Dentan) и професором Нилом Ричардсоном (Neil Richardson) и њиховим породицама, а потом и са колегама Ларијем (Larry Toombs), Дејвидом (David C. Pellett, Butler University Indianapolis), Харисом (Lindell O. Harris, Hardin Simmons University, Abilene, Texas) и Клаусом (Claus Hunno-Hunzinger, privatdozent, Universitat Göttingen) и послугом. Пошто се сместио у кући за стипендисте и упознао са кућним редом Ердeљан је разгледао библиотеку, упознао технику коришћења и распоред књига и часописа и прегледао „са великим задовољством да не кажем халапљиво“ неке новије часописе, констатујући да за неке од њих није ни знао како изгледају, којег су обима, облика, већ их је знао само по имену. Упознао се и са изгледом библиотеке British School of Archeology, која је била смештена у посебној просторији и такође стајала на располагању стипендистима ASOR-а. Током првих дана, Ердeљан је прочитао прве радове, први пут ушао унутар зидова Јерусалима, шетао улицама, ишао у цркву Гроба Господњег и обишао друге цркве и манастире и значајна историјска места.

Од 13. октобра питомци ASOR-а су према програму кренули у обилазак Блиског истока, на кружни пут који је финансирао Светски савет цркава. Првог дана су преко Амана стигли у Дамаск, разгледајући успут пределе и историјска места (реку Јордан, Аленби бриц, оазе, долине, Витанију, Јерихон, итд.). Дамаск су разгледали 14. октобра, и пошто нису успели да добију ирачке визе за обилазак спомени-

²² Види <http://www.asor.org/> интернет адреса посећена 10. децембра 2010.

ка поред Еуфрата, обишли су 15. октобра Хомс, село Маалула (у којем се говорио арамејски језик) и манастир свете Текле, пролазећи кроз пустињу, поред цркви, маглињака, бедуина; 16. и 17. су посетили Палмиру, вратили се у Хомс где је Ердeљан посетио митрополита Александера, и 18. октобра преко Хаме, стигли у Алепо. Наредног дана су посетили манастир Симеона Столпника и музеј у Алепу и обишли сам град, а др Ердeљан је посетио митрополита Елијас Мохамада. Сапутници су 20. октобра кренули у Турску, а др Ердeљан је због проблема са визом заостао, сам трагао за њима и стигао их тек сутрадан („турска авантура“); потом су 21. октобра заједно обишли Тарс, родно место апостола Павла, затим Адану и Искендерун, 22. разгледали Антиохију, сам град, рушевине, музеј и Селеукију, а 23. октобра Дафне. Потом су се вратили у Сирију и из Алепа пошли 24. октобра и посетили Латакију и Рас ес Шамра, где су била у току ископавања, и потом ушли у Либан и стигли у Триполи. Наредног дана су обишли прастаре и огромне кедре ливанске, разгледали Библос и Вади ел Келб и стигли у Бејрут. Из Бејрута су 26. октобра обишли Тир и Сидон, музеј у Бејруту и пошто су сазнали да се у недељу 28. спрема генерални штрајк у арапском свету, одлучили да 27. прекину путовање. Пошто су разгледали Баалбек 27. октобра су стигли у Јерусалим.

Обилазећи наведена места, прво сам, а потом са колегама из ASOR-а, професор Ердeљан је оставио детаљне записе, описујући педантно, по километрима, пут и околину, бележећи села, градове, рушевине, манастире и цркве, реке, планине, дајући податке о надморској висини, броју становника, верској структури, итд. О Бејруту, Библосу, Баалбеку, Дамаску, Хомсу, Палмири, Алепу, Антиохији, Тиру, и осталим местима је оставио кратак историјски преглед од оснивања и најстаријих времена, од Феничана, Јевреја, Египћана, Асираца, Персијанаца, преко старог Рима, хришћанства, Византије, Арабљана, крсташких ратова, Турака, до 19. века, Првог и Другог светског рата и стицања независности Сирије 1945. У овом сажетом приручнику из историјске географије је представио географски положај и изглед, привредни, трговачки, културни, политички значај појединих градова и предела, њихов успон и пад, смену народа и држава, војски, религија и култура, набројао ратове, пожаре, земљотресе, препричао митове старих народа и приче из Старог и Новог завета. У белешкама са пута и из музеја навео је и укратко описао и прокоментарисао материјалне остатке, артефакте, рушевине, статуе, стеле, барелјефе, натписе, капеле, некрополе, мозаике, фреске, колонаде, натписе, керамику, итд. и приказао изградњу, рушење и трансформације паганских храмова, градова, тврђава, светилишта, хришћанских базилика, муслиманских мошеја и џамија и цркава из крсташког доба. Поред поређења и алузија на места из Старог и Новог завета, повремено је цитирао и старе писце, као што су Херодот и Страбон, а помињао је и најновија археолошка истраживања.

Ердeљанови дневнички записи су у почетку били сажети, прецизни и јасни, али и садржајни, узбудљиви и занимљиви, са извесним књижевним примесима, а повремено и са описом личног доживљаја и осећања. Тако је неретко изражавао одушевљење лепотом предела и споменика, а у Баалбеку је записао: „Стајао сам задивљен пред овим грандиозним остацима храма и акропоља дочаравајући у себи целину. Право да кажем није баш пријатно осећање бити поред тих огромних стубова. Поред њих се осећаш некако незнатан и беспомоћан“. Касније су, при обила-

ску истих и других места, записи били краћи, мање наративни, често насумични и несистематизовани, у цртама и тезама. Таква промена је настала крајем октобра, при крају другог нотеса, када су често остављани празни листови, вероватно да би се касније систематски попунили, а нарочито у трећем нотесу, у којем су записи краћи, хронолошки измешани (октобар и новембар 1956, паралелно са јануаром и фебруаром 1957), али ипак вођени за сваки дан.

Поред ових стручних података, професор Ердџан је остављао и кратке записе о смештају, здрављу, исхрани, куповини. Највећи проблем му је представљао недостатак новца; сам пут је плаћао Светски савет цркава, али др Ердџан није имао довољно новца за свакодневне потребе и ситне трошкове. Неуспешно је покушавао да дође до новца у југословенским представништвима тако да је на крају и поред оклевања морао да позајми новац од др Дентана. Упркос томе, редовно је куповао штампане водиче, мапе, фотографије, дописнице и разгледнице, мада често није ни ручао ни вечерао или је јео само сендвиче. Нелагодно му је било и што није имао фотоапарат, док су његови сапутници правили снимке током путовања. То је и изричито записао у Јерусалиму 28. октобра приликом припрема за вишедневни излет у Петру.

Међутим, тај излет је одложен, а боравак у Јерусалиму је нагло прекинут. Стипендисти и особље ASOR-а су се 30. октобра 1956. евакуисали и преко Јордана прешли у Либан и у Бејруту провели цео новембар. И док путујући по Либану, Сирији, Јордану, Турској, Палестини, на страницама дневника професор Ердџан даје слику простора у којем се вековима ратовало и рушило и сведочи о вековним трвењима, сукобима и сменама народа, држава, религија и култура, није оставио ни наговештај (осим помена повремених пролазака поред арапских избеглица и избегличких логора) да се управо у то време на том простору одвијао један од највећих сукоба после Другог светског рата и на којем су се преплитали и сукобљавали интереси народа, религија и великих сила, и није оставио ни најкраће објашњење евакуације из Јерусалима. У ствари, после вишегодишњих сукоба Јевреја и Арапа, трвења Израела и арапских земаља и тежњи великих сила за доминацијом стратегијски важним простором и експлоатацијом нафте, управо крајем октобра 1956. ескалирала је криза у региону Блиског Истока. Пошто је Египат јула 1956. национализовао Суецки канал и дипломатским путем проблем није био решен, Израел је уз подршку Француске и Велике Британије 28. октобра напао Египат (у забелешци 31. октобра у Бејруту Ердџан је само записао тезу „Енглези-Французи“). Током новембра су трајале ратне операције и дипломатска активност, која се завршила осудом агресије, повлачењем израелских, француских и британских трупа и доласком снага Уједињених нација у спорно подручје.²³ Тај „трипартитни напад“ је био разлог да Ердџан и остали напусте Јерусалим, који је био подељен после првог арапско-израелског рата 1948. између новостворене јеврејске државе Израел и Јордана и представљао једну од најспорнијих тачака између сукобљених стра-

²³ О развоју ситуације на Блиском Истоку после Другог светског рата и Суецкој кризи 1956/57. године види: Vladimir Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski Istok. Stvaranje jugoslovenske blisko istočne politike 1946–1956*, Београд 2007, 153–181; Александар Живогић, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд 2008, 35–43, 213–311; Dragan Bogetić, Aleksandar Životić, *Jugoslavija i arapsko-izraelski rat 1967*, Београд 2010, 13–26.

на (пored граница и избеглица). Током боравка у Бејруту Ердељан је покушавао да реши проблем новца преко југословенског и швајцарског посланства и представника Светског савета црква, пре свега Максвела; ишао је на службу у цркву; посетио Баалбек и Јермон; писао је писма; посећивао предавања, ишао у библиотеку, читао, почео да учи арапски и ишчекивао повратак у Јерусалим, који је одуговлачен због нерасположења у Јордану према Американцима, за које се сумњало да су подржавали Израел у агресији (мада то није било тачно). Ердељан се у Јерусалим враио 28. новембра и тако пропустио да учествује на прослави Дана републике у југословенском посланству у Бејруту на коју је био позван.

Од тада, до краја студијског боравка, Ердељан је боравио у Јерусалиму. Током тог периода похађао је часове и свакодневно је самостално учио арапски, често остајући до касно ноћу; читао је литературу у библиотеци ASOR-a и често посећивао и библиотеку Ecole Biblique; слушао је реферате колега из ASOR-a и сам неколико пута излагао (о зидовима Јерусалима, Самосати, хронологији Библије, феничким натписима), за шта се дуго и темељно припремао. Обилазио је Јерусалим, света места, цркве, манастире, музеје и околину (Јерихон, Маслинова гора, Витлејем, Јордан, Мртво море, Кумран, Аман, Хеbron, Мар Сабу, итд.); посећивао је и археолошке локалитете и сам учествовао у неким ископавањима (пored осталог и ископавања госпођице Ketlin Kenyon). Сваке недеље је са осталима вечерао код др Дентана; склопио је бројна познанства, обилазио православне великодостојнике, итд. Обишао је бројне цркве и манастире и у многим учествовао у служби; за Божић је био у Витлејему, што је детаљно описао у дневнику, а за ту прилику је добио и фотоапарат на поклон, којим је касније направио бројне снимке; очи Ускрса априла 1957. се сусрео са монахом Павлом (Гојком Стојчевићем) који је као поклоник дошао из Атине, водио га у ASOR, показао му библиотеку и читао са њим Јеванђеље на ускршњој литургији у Витлејему.²⁴ Углавном није имао проблеме са новцем, који је редовно добијао; дописивао се са сином Боривојем, Р. Максвелом, патријархом Викентијем, Дионисијем, Благотом Гардашевићем, и другима; увече је преписивао скицу дневника у који је и даље све брижљиво бележио. Још 7. децембра 1956. је послао писмо Р. Максвелу у којем је молио за продужење стипендије и за мај 1957, што му је већ децембра одобрио Светски савет црква, а током марта и Синод СПЦ. Већ од средине априла је правио план повратка. Од 23. до 25. априла је са колегама посетио Петру, а при повратку их је затекло опсадно стање у Аману, Рамали и Јерусалиму, у који су стигли обилазним путем и затекли улице пуне, радње затворене, кретање дозвољено тек сат-два дневно, у време како се претходно објави. Током маја је истраживао у патријаршијској библиотеци, обилазио град и околину, сликао цркву св. Арханђела. итд. Пошто је 26. маја био на опроштајној вечери код др Дентана, 27. је обавио последње обиласке и 28. пошао из Јерусалима. Успут је прошао кроз Ашкалон, Тиберијаду, Капернаум, Хазар, Матулу, Назарет, Хаифу и 30. маја оставио последњи запис у „Палестинском дневнику“.

Дневник професора Милоша Ердељана од вишеструког је значаја за различите научне дисциплине. Пре свега, из њега се детаљно и прецизно може пратити пут и боравак професора Ердељана, места која је посетио и стручне и свакодневне

²⁴ О животу патријарха Павла види: Радмила Радић, *Патријарх Павле – биографија*, Београд, 2005.

активности којима се бавио. Стручност и широко образовање професора Ердељана, као и педантност и минуциозност, допринели су да у дневнику током путовања по Истоку остане низ драгоцених записа о богатом светскоисторијском наслеђу на овом простору, који су значајни за теологе, историчаре, археологе, историчаре уметности, лингвисте, итд. Истовремено, описи ових споменика и предела, имају и значајну књижевну вредност. Исто тако, поред стручних анализа и правих малих научних расправа, дневник нуди и лична и приватна запажања, сведочанства о свакодневном животу, потребама, утисцима, жељама, обичног човека. Све то, смештено у међународни, историјски, друштвено-политички контекст и атмосферу хладног рата и блискоисточне кризе, има својеврстан значај и за историчара савремене епохе, посебно када се има у виду да су ретки такви лични записи припадника интелектуалне елите који су у том периоду у све већем броју успевали да пређу преко „гвоздене завесе“ и осете живот на другој страни, који је у покушају стварања пожељне идеолошке слике, анатемисан или барем прикриван. Милош Ердељан је само један од бројних професора из Београда и Југославије који су средином 50-их успевали да осете изглед света и живота са друге стране завесе (стручног, али и свакодневног), али један од ретких који су оставили утиске о том искуству.